

Reconstructing the Architecture of the Jameh Kabir (Jom'e) Mosque of Tabriz through Historical Documents: From Its Origins to the Qajar Period

Ahad Nejadebrahimi*

Faculty of Architecture and Urban planning, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

Hanieh Mohammadzadeh Jamalian

Faculty of Architecture and Urban planning, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

Hosein Esmailisangari

Research Institute of Historic Buildings and Context, Cultural Heritage Research Institute, Tehran, Iran.

Abstract

Received: 2025/05/09

Accepted: 2025/08/10

The Jameh Kabir Mosque of Tabriz is one of Iran's most significant architectural monuments and has long served as a major religious, political, and social center. Throughout the Ilkhanid, Jalayirid, Turkmen, Safavid, and Qajar periods, it functioned as the principal venue for public proclamations, political events, and religious decrees. Located within the historic citadel and adjacent to the bazaar, the mosque formed the spiritual and economic heart of the city. Historical sources consistently identify it as the Jameh Kabir, a title it retained despite the construction of other monumental mosques in Tabriz, reflecting its enduring historical and cultural importance. During the Safavid and Qajar periods, royal and municipal decrees were inscribed on stone tablets and displayed in the mosque, leaving valuable historical evidence. Although the exact date of its construction is unknown, historical and architectural evidence suggests that the mosque dates back to the early Islamic centuries. Over time, it experienced repeated destruction, reconstruction, renovation, and expansion due to political changes, earthquakes, and successive building campaigns. These interventions gradually transformed its original structure while incorporating architectural characteristics of different historical periods. This study aims to examine and document the architectural and spatial evolution of the Jameh Kabir Mosque of Tabriz from its earliest formation to the Qajar period. The research is based on the assumption that, despite extensive alterations, significant structural and spatial elements from different periods remain identifiable. By comparing the mosque with contemporary Islamic mosques and architectural traditions, the study reconstructs its historical development. Given the limited scholarly attention to the mosque's spatial and formal transformations, this research seeks to address an important gap in the literature. The study adopts a descriptive-analytical methodology based on historical document analysis, field surveys, and comparative studies of similar mosques with preserved structures or reliable historical documentation. This approach enables the reconstruction of the mosque's architectural configuration across different periods. The findings reveal that the mosque's present structure is founded on both early Islamic and later architectural phases. Major interventions include the construction of a stucco mihrab during the Ilkhanid period, the northern expansion under the Turkmens, and the replacement of the original dual-dome system with a vault-and-arch covering during the Qajar period. Additional mosques, madrasas, and libraries were gradually incorporated into the complex, transforming it into a larger religious and civic center. The study demonstrates the continuity and adaptability of the Jameh Kabir Mosque of Tabriz and contributes to a better understanding of the evolution of Islamic mosque architecture and architectural reconstruction.

Keywords:

The Kabir (Grand) Mosque of Tabriz,
History of Tabriz architecture,
The structure and architecture of the mosque,
Physical changes to the mosque

© 2025 by the authors. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license .

(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Citation: Nejadebrahimi A, mohammadzadeh jamlian H, Esmailisangari H. (2026). Reconstructing the Architecture of the Jameh Kabir (Jom'e) Mosque of Tabriz through Historical Documents: From Its Origins to the Qajar Period. *Journal of Researches in Islamic Architecture*, 13 (4): 57-73.

 [10.61882/jria.13.4.4](https://doi.org/10.61882/jria.13.4.4)

* **Corresponding Author:** ahadebrahimi@tabriziau.ac.ir

تطبیق مستندات و مکتوبات تاریخی برای بازآفرینی معماری مسجد جامع کبیر (جمعه مسجد) تبریز از شکل‌گیری تا دوره قاجار*

احد نژاد ابراهیمی**

استاد گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

حانیه محمدزاده جمالیان

پژوهشگر دوره کارشناسی ارشد معماری اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

حسین اسمعیلی سنگری

استادیار گروه بنا، پژوهشکده ابنیه و بافت‌های تاریخی، پژوهشگاه میراث فرهنگی کشور، تهران، ایران.

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۰۲/۱۹ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۴/۰۵/۱۹

چکیده

مسجد جامع شهر تبریز یکی از میراث معماری ایران است که در جریان وقایع تاریخی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی دچار دگرگونی‌های متعددی شده است. این مسجد در بخش مرکزی شهر تبریز و در کنار مجموعه بازار تاریخی آن قرار گرفته است که از گذشته تاکنون، مابین آثار مورخان و سیاحان، نشانه‌هایی از این مسجد وجود دارد. با توجه به اسناد تاریخی ریشه اولیه شکل‌گیری این مسجد مربوط به صدراسلام و تاریخ دقیق ساخت آن مجهول است. علیرغم اهمیت مسجد، پژوهش‌های اندکی درباره آن انجام شده و در خصوص شناخت تحول فضایی و کالبدی آن، پژوهش مؤثری صورت نگرفته است. هدف پژوهش حاضر، مطالعه جامع، بررسی اسناد و مدارک موجود برای دست یافتن به تحول عناصر فضایی و کالبدی مسجد برای ارائه تصویری صحیح و مستند از فرایند شکلی مسجد، بازآفرینی فرم ظاهری آن از شکل‌گیری تا دوره قاجار است. در انجام پژوهش از روش تحلیلی-توصیفی بهره گرفته شد و گردآوری اطلاعات بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای، پیمایش میدانی و بررسی نمونه‌های مشابه بود. تغییرات متعددی از اولین قرون اسلامی تا به امروز در این مسجد انجام شده است. از تحولات برجسته این مسجد می‌توان به احداث محراب گچبری در دوره ایلخانی، گسترش مسجد از قسمت شمالی در دوره ترکمانی و تغییر فرم دوگنبدی به پوشش تاق و چشمه در دوره قاجار اشاره کرد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد مسجد جامع کبیر تبریز بر روی بقایای معماری صدراسلام و دوره‌های متاخر احداث شده است. علاوه بر این تغییرات قسمت اصلی مسجد در ادوار تاریخی مختلف از صدراسلام تا کنون چند مسجد، مدرسه و کتابخانه به هسته اولیه مسجد افزوده شده است.

واژگان کلیدی: مسجد جامع کبیر تبریز، تاریخ معماری تبریز، ساختار و معماری مسجد، تغییرات کالبدی مسجد.

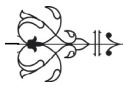
ارجاع به مقاله: نژاد ابراهیمی احد، محمدزاده جمالیان حانیه، اسمعیلی سنگری حسین (۱۴۰۴). تطبیق مستندات و مکتوبات تاریخی برای بازآفرینی معماری مسجد جامع

کبیر (جمعه مسجد) تبریز از شکل‌گیری تا دوره قاجار، پژوهش‌های معماری اسلامی، ۷۳-۵۷.

doi 10.61882/jria.13.4.4

* مقاله حاضر برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده دوم با عنوان «مطالعه‌ای در معماری مسجد جامع کبیر (جمعه مسجد) تبریز برای تبیین شکل‌گیری و تحول آن» می‌باشد که با راهنمایی نگارنده اول و مشاوره نگارنده سوم در دانشگاه هنر اسلامی تبریز ارائه شده است.

** نویسنده مسئول: ahadebrahimi@tabriziau.ac.ir

۱. مقدمه

بررسی تاریخ معماری در صدر اسلام به منظور شناخت ریشه‌های معماری در دوران اسلامی ایران بسیار مورد اهمیت است؛ ولی بخاطر محدودیت‌های آثار برجای مانده نسبت به دوره‌های دیگر مطالعه این دوره دشواری‌های خاص خود را دارد. مسئله این پژوهش، یافتن تغییرات کالبدی یکی از مساجد مهم ایران می‌باشد که متعلق به صدراسلام است؛ و تا دوره قاجار تغییرات زیادی ناشی از فروریزی در اثر زلزله‌های سهمگین، تغییرات حکومتی و بانی‌های مسجد جامع کبیر (جمعه مسجد) تبریز بوده است. این موضوع با شناخت عناصر باقیمانده معماری در تطبیق با معماری‌های آثار مشابه هم عصر خود امکان‌پذیر است. منطقه بازار و مسجد جامع کبیر تبریز از قدیمی‌ترین ایام در درون قلعه قدیم تبریز و همواره جزء بخش معمور شهر بوده است (مینورسکی ۱۳۳۷، ۱۰). بر اساس نوشته‌های جغرافیدان‌ها در مورد عملکرد اصلی و ویژگی اساسی شهر سنتی شرق اسلام، بازار و مسجد آدینه به مثابه قلب تپنده و هسته اقتصادی شهر بوده است. مسجد جامع تبریز در متون قدیمی از اوایل قرن هفتم هجری به جامع کبیر مشهور بوده و در ادواری که مساجد باشکوهی توسط سلاطین و وزرا مقتدر چون جامع علیشاه و جامع رشیدیه، جامع مظفریه (مجموعه مسجد کبود)، جامع نصریه و غیره بنیان گذاشته شده است، همواره به «جامع کبیر» شهرت داشته است (کارنگ ۱۳۵۱، ۲۲۵-۲۲۶). مسجد جامع کبیر تبریز از گذشته محل اعلان‌های رسمی وقایع و فتاوی حکومت‌های مهم و بزرگی همچون ایلخانان، آل جلائر، ترکمانان، صفویان در زمان پایتختی تبریز و دوره قاجار در زمان دارالسلطنه‌گی تبریز است. در دوره‌های قاجار و صفوی دستورات مهم حکام شهر روی تخت سنگ عظیمی با خط معروف‌ترین خطاط‌های شهر تبریز و ایران نوشته شده و در بهترین نقطه‌ی مسجد که در معرض دید باشد، نصب شده است. از این رو، در مسجد جامع کبیر تبریز کتیبه‌هایی از ادوار مختلف حکومتی یافت می‌شود (اسمعیلی و ایلائی ۱۳۹۳). عدم بررسی تغییرات فرمی مسجد جامع تبریز منجر به ناشناخته ماندن یکی از آثار ارزشمند معماری ایران است؛ که در پرونده ثبت جهانی بازار تاریخی تبریز به ثبت فهرست میراث جهانی از طرف یونسکو هم رسیده است. هدف اصلی این پژوهش شناسایی اسناد، مدارک و مکتوبات تاریخی برجا مانده از این مسجد ارزشمند و تطبیق آن با آثار مکشوفه در تنها کاوش سال ۱۳۵۳ خورشیدی می‌باشد که می‌تواند شکل و فرم معماری این مساجد را تا حدودی مکشوف سازند.

■ سؤال پژوهش

با توجه به مسائل مطرح شده این پژوهش در صدد پاسخ

به سؤالات زیر می‌باشد.

مسجد جامع کبیر تبریز از بدو ساخت تا دروه قاجار چه تغییراتی به خود دیده است؟
بازآفرینی تصویری شکل و فرم کالبدی این تغییرات مبتنی بر مطالعات تطبیقی چگونه است؟
■ فرضیه پژوهش

به نظر می‌رسد مسجد جامع کبیر از بدو ساخت و سازش از زمان صدراسلام تا دوره قاجار، تغییرات کلی در ابعاد و انداره و کالبد داشته است؛ هر تغییر بر روی خرابه‌های دوره‌ی قبل ساخته شده و گسترش یافته است. از زمان صدراسلام ابتدا به صورت شبستانی ساخته شده، طی زلزله‌های بزرگ تبریز ابعاد مسجد در بازسازی‌ها بزرگ‌تر شده، به شکل گنبدی تغییر شکل داده است، و در نهایت به شکل طاق و تویزه‌ای فعلی تغییر کرده و باقیمانده است.

۲. پیشینه پژوهش

نخستین اسناد مرتبط با وجود مسجد جامع‌های در طی قرن‌های نخستین اسلام در تبریز را می‌توان در منابع تاریخی جست‌وجو کرد. همچون (مینورسکی ۱۳۳۷؛ دیباج ۱۳۴۶؛ کارنگ ۱۳۵۱؛ مشکور ۱۳۵۲). برخی از پژوهشگران نیز با ارائه تصاویر و نقشه‌ها به توصیف باستان‌شناسی بنا و کیفیت فضایی مسجد پرداخته‌اند (سلماسی‌زاده ۱۳۵۲؛ باقرزاده کثیری و دیگران ۱۴۰۰). تعدادی دیگر نیز فقط تزئینات و کتیبه‌های مسجد را مورد بررسی قرار داده‌اند (نخجوانی ۱۳۳۳؛ مکی‌نژاد و دیگران ۱۳۸۸؛ شهیدانی ۱۳۹۲؛ طوفان و جدایی ۱۴۰۰). در اوایل دهه ۵۰ شمسی از طرف اداره باستان‌شناسی وقت، کاوش‌هایی در این مسجد صورت گرفت و اسناد مناسب و دقیقی به دست آمده است، که در مقاله‌ای با عنوان «پژوهشی در مسجد جامع بازار تبریز» (وهاب‌زاده ۱۳۹۰) به چاپ رسیده است؛ این گزارش ارزشمند صرفاً توصیفی از تصاویر و اکتشافات مربوط به یافته‌های کاوش می‌باشد. در مقاله‌ای با عنوان «ساختار معماری و دوره‌بندی تاریخی کالبدی مسجد جامع کبیر تبریز» (نژادابراهیمی و دیگران ۱۴۰۲) به تفکیک تغییرات رخ داده در هر دوره تاریخی پرداخته شده است. آنچه که مشخص است اینکه در هیچ‌یک از اسناد منتشر شده درباره روند تغییرات، گسترش‌های مسجد و فرآیند ساخت‌وساز در نهایت بازآفرینی هر دوره، اقداماتی صورت نگرفته است؛ در این پژوهش تلاش گردید تا با واکاوی اسناد و مدارک و مداخله در نتایج پژوهش‌های انجام شده، سعی در ارائه تصویری روشن از مجموعه تغییرات در طول ادوار تاریخی مختلف بدهد، به طوری که بتوان فرم بازآفرینی شده دقیقی از ساختار فضایی و کالبدی مسجد به دست آید.

۳ روش پژوهش

پژوهش پیش‌رو، با روش تحلیلی-توصیفی و گردآوری اطلاعات با استفاده از تلفیق همزمان اطلاعات کتابخانه‌ای، پیمایش میدانی و بررسی نمونه‌های مشابه انجام شده است. در بخش بررسی نمونه‌های موردی مطالعات تطبیقی با دیگر نمونه‌های مشابه، از روش بررسی قیاسی استفاده شده است. در روند مطالعات بررسی مساجدی که از زمان ساخت شکل خود را حفظ کرده‌اند یا مساجدی که اسناد و مدارک زمان ساخت آنها در دسترس است، مورد بررسی قرار گرفته است. بدین منظور می‌توان ادعا کرد که کلیه مساجد جامع ایران که دارای مطالعات و نقشه بودند، شناسایی و مورد پیمایش قرار گرفت ولی بعد از اصالت‌سنجی بسیاری از آنها به دلیل تغییرات زیاد در دوره‌های متأخرتر نمی‌توانستند مورد توجه پژوهش باشند. برای این منظور در هر دوره بیش از ۵ مورد مسجد مورد بررسی قرار گرفت که در این پژوهش به دلیل محدودیت ارائه تمامی نمونه‌ها امکان‌پذیر نبود. در ادامه پژوهش روند ساخت مسجد مطابق با عرف جامعه در هر دوره برای بازآفرینی شکل ظاهری مسجد با اسناد به دست آمده حاصل از مطالعات کتابخانه‌ای مطابقت داده شده است. نقشه‌های هر دوره بر اساس اسناد موجود بروزرسانی شده و فرم مسجد جامع مطابق آن ارائه شده است. در این راستا نخست به توصیف کلی بنا

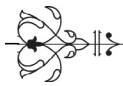
و بررسی نمونه‌های موردی هم‌دوره بنا و تحلیل ویژگی‌های کالبدی و در پی آن به مطالعه اسناد موجود از تحولات هر دوره سعی خواهد شد برای اولین بار در میان تحقیقات انجام شده مؤثرترین و صحیح‌ترین روند تغییرات فرمی ادوار مختلف مسجد ارائه شود.

مسجد جامع تبریز: از شکل‌گیری در صدر اسلام تا تغییرات شکلی دوره قاجار

شهر تبریز چندین بار زلزله‌های مصیبت‌باری به خود دیده، بگونه‌ای که چندصد نفر تلفات داشته و شهر به کلی از بین رفته، ولی هر دفعه زنده‌تر و سرفرازتر به صحنه برگشته است. تغییرات مسجد جامع بر سر عوامل طبیعی تاریخی زمین لرزه و عوامل فرهنگی اجتماعی تغییرات حکومتی بوده است. زمین‌لرزه‌ها موجب تخریب‌شده و بانیان به جای بازسازی مسجد را به فرم دیگری پوشش داده‌اند. حکومت‌ها به سبب کسب عظمت و قدرت در هر دوره یا به عظمت فضای داخلی و یا به گسترش مسجد و ساخت اجزای دیگر در کنار مسجد جامع پرداخته‌اند. برای پیشبرد مطالعات مسجد ابتدا عواملی که موجبات تغییرات را فراهم آورده است شناسایی می‌شود (جدول ۱). سپس با کسب شناخت کلی از بخش‌های تشکیل‌دهنده مسجد جامع کبیر تبریز، به بررسی هسته اولیه و تغییرات شکلی مسجد پرداخته می‌شود.

جدول ۱. اساس تغییرات و گسترش مسجد جامع تبریز (مأخذ: نگارندگان)

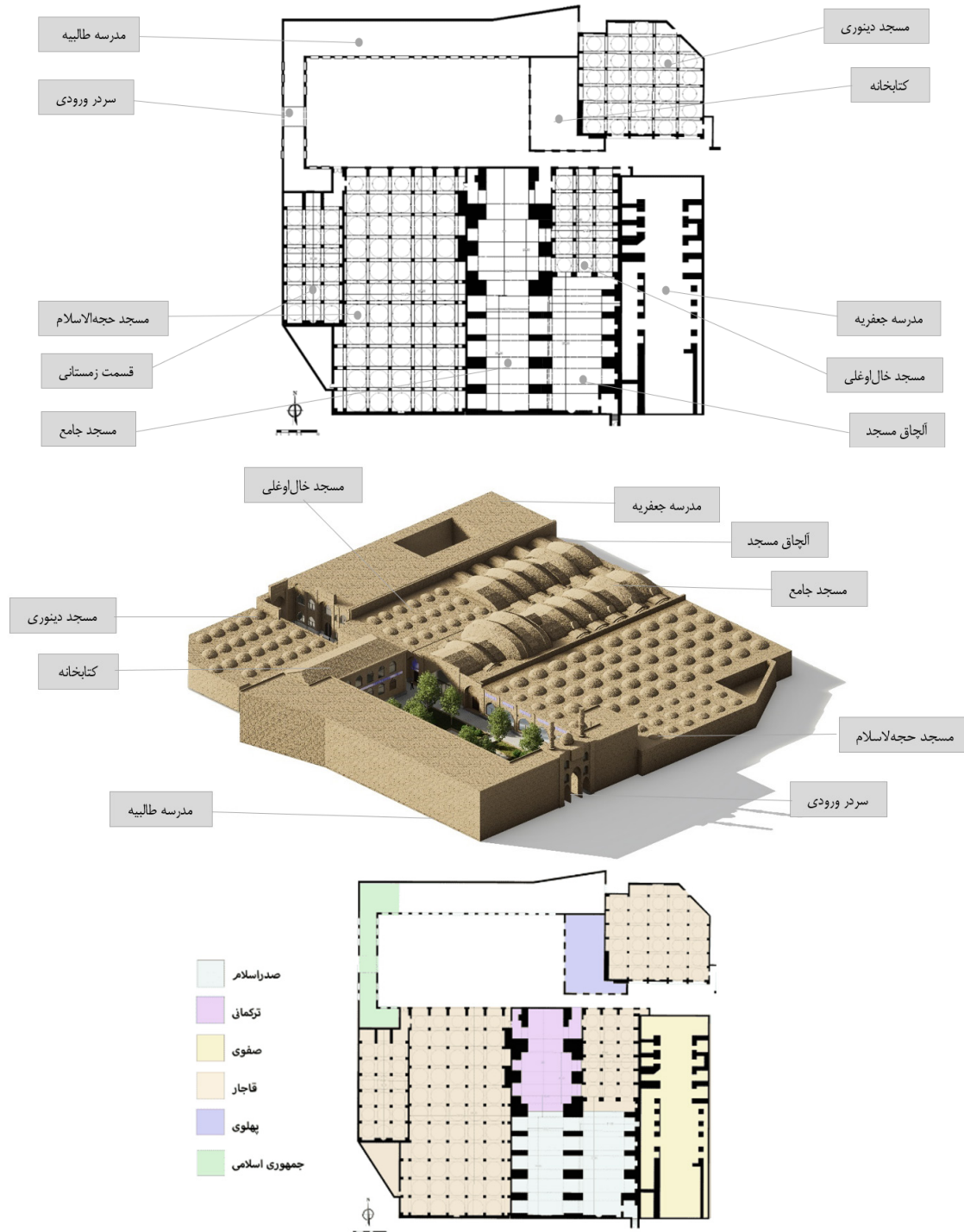
تاریخ	دوره	فرمانروایی در تبریز	زلزله رخ داده	تغییرات	علت بازسازی‌ها	منبع
				بازسازی	گسترش	
از ابتدا تا ۴۲۸	صدراسلام	یزید بن حاتم مهلب - روادیان (امیروهسودان)	۲۴۴ ه.ق.	فرم قبلی (همان فرم قبل از زلزله)	_____	مستوفی ۱۳۷۸ ذکاء ۱۳۶۸ وهاب‌زاده ۱۳۹۰
۴۲۸ - ۵۸۹	سلجوقی	روادیان (امیروهسودان) زیر نظر سلجوقیان - سلاجقه	۴۳۴ ه.ق.	افزودن گنبد جنوبی	_____	کربلائی ۱۳۴۹ قطان تبریزی ۱۳۳۳ ناصر خسرو ۱۳۵۶ ذکاء ۱۳۶۸ وهاب‌زاده ۱۳۹۰
۶۷۳ - ۷۷۸	ایلخانی	ایلخانان	۵۶۷۱ ه.ق.	فرم قبلی	_____	کربلائی ۱۳۴۹ ذکاء ۱۳۶۸ وهاب‌زاده ۱۳۹۰
۷۸۰ - ۹۰۵	ترکمانی	قره‌قویونلوها - آق‌قویونلوها	_____	افزودن گنبد شمالی	گسترش مسجد از جانب شمال	روزبهان خنجی ۱۳۸۲ ذکاء ۱۳۶۸ وهاب‌زاده ۱۳۹۰
۹۰۵ - ۱۱۴۷	صفوی	صفویان	۵۱۰۵۰ ه.ق. - ۵۱۰۵۶ ه.ق. - ۵۱۱۳۴ ه.ق.	فرم قبلی	۲ مدرسه طالبیه - جعفریه	ذکاء ۱۳۶۸ وهاب‌زاده ۱۳۹۰
۱۲۱۰ - ۱۳۴۲	قاجار	قاجاریان	۵۱۱۹۴ ه.ق.	تغییر پوشش مسجد به تاق و چشمه	۴ مسجد حجه الاسلام - قسمت زمستانی - دینوری - خال‌اوغلی	نادر میرزا ۱۳۷۳ ذکاء ۱۳۶۸ وهاب‌زاده ۱۳۹۰

مجزا است با تاریخ و معماری متفاوت که در دوره‌های مختلف از هم ساخت و تلفیق شده‌اند. مسجد جامع در مرکزیت بنا با ۲ مدرسه، ۱ کتابخانه، سردر ورودی، و ۴ مسجد دیگر می‌باشد (تصویر ۱، جدول ۲).

۴. معرفی مسجد جامع کبیر

مسجد جامع کبیر (جمعه مسجد) تبریز در سال ۱۳۱۰ با شماره ۱۷۱ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است. آنچه که امروزه به عنوان مسجد جامع شناخته می‌شود، شامل ۹ بنای

تصویر ۱. پلان و فرم وضع موجود و روند گسترش مسجد جامع تبریز (مأخذ: نگارندگان)

جدول ۲. بناها و ویژگی کالبدی مجموعه مسجد جامع تبریز (مأخذ: نژاد ابراهیمی و دیگران ۱۴۰۲، ۴۳)

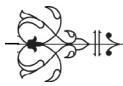
عنوان بنا	سال احداث	تغییرات	توضیحات
مسجد جامع (جمعه مسجد) و مسجد مجتهد در دوره پهلوی	صدر اسلام (تاریخ دقیق مجهول)	تغییرات بسیار، مهمترین تغییر بازسازی دوره قاجار بعد از زلزله	بنایی به صورت تاق و چشمه، به طول ۶۵ متر و عرض ۲۰ متر شامل ۸ تاق (تویزه) و ۷ چشمه است. به حالت تقسیم شده قسمت شمالی و جنوبی، فاصله بین پایه‌های آجری در بخش جنوبی ۱۰،۵ متر و در بخش شمالی ۱۵ متر است. دارای محراب مرتفع دوره ایلخانی با سه کتیبه دیگر مربوط به فرمان پادشاهان زمان که با هشتی به حیاط مرتبط میشود و در ضلع شمالی و مشرف به حیاط با پنجره ارسی گره‌کاری شده کار مشترک آقای استادی و صمد کریمی معاصر تزئین شده است.
الحاق مسجد (مسجد کوتاه) (میرزا آقا مجتهد)	صدر اسلام (تاریخ دقیق مجهول)	بازسازی دوره قاجار بعد از زلزله	بر جانب شرقی مسجد جامع به طول تقریبی ۳۵ متر و عرض تقریبی ۱۷ متر به صورت تاق و چشمه با ۷ تاق (تویزه) و ۶ باب چشمه، که در ابتدای ساخت با مسجد جامع یکپارچه بودند. در سال ۱۳۵۸ شمسی توسط رضا معماران و استاد جبار یونسی بازسازی شده است (وهاب‌زاده ۱۳۹۰، ۱۴۱). امروزه دیوار بین شبستان خال اوغلی و الحاق مسجد برچیده شده و این فضا با پنجره‌های آلومینیومی به مسجد جامع و مسجد خال اوغلی پیوسته است.
مسجد حجه الاسلام و مسجد زمستانی (مسجد شیخیه)	قاجاریه	مرمت در دوره پهلوی	در جانب غربی مسجد جامع قرا گرفته و به صورت شبستانی به طول ۶۵ متر و عرض ۳۰ متر با ۴۰ عدد ستون سنگ و ۵۵ عدد گنبد آجری (عرقچین) است (وهاب‌زاده ۱۳۹۰، ۱۴۱). و بخش تاق چشمه‌ای کوچکی در ضلع غربی این مسجد وجود دارد که مسجد زمستانی معروف است. این مسجد به طول ۳۰ متر و عرض ۱۵ متر با ۱۰ عدد ستون سنگی در دو ردیف و ۱۸ باب گنبد آجری در سه ردیف است. این دو مسجد در سال ۱۲۳۵ ه.ق. توسط ملا محمد ممقانی و پیروانش ساخته شد (نادر میرزا ۱۳۷۳، ۱۶۴). این مسجد به جماعت شیخیه اختصاص داشت.
مسجد خال اوغلی (مسجد ملاحسن پیشنماز)	قاجاریه	_____	بر جانب شرقی مسجد جامع و در امتداد الحاق مسجد به طول ۲۵ متر و عرض تقریبی ۱۷ متر با ۱۰ عدد ستون سنگی در دو ردیف و ۱۸ عدد گنبد آجری در سه ردیف است (وهاب‌زاده ۱۳۹۰، ۱۴۱).
مسجد دینوری (شیخ صادق)	قاجاریه	_____	مسجد دینوری که در جانب شرقی حیاط و متصل به راسته بازار مسجد جامع قرار گرفته و شامل ۳۰ گنبد (عرقچین) آجری در ۵ ردیف ۵ تایی از آثار دوره قاجاریه میباشد (وهاب‌زاده ۱۳۹۰، ۱۴۱).
مدرسه جعفریه	صفویه	بازسازی بعد از انقلاب اسلامی	مدرسه کوچکی است متصل به دیوار شرقی مسجد اسماعیل خاله اوغلی است. در زیر حیاط هشت‌ضلعی‌اش (تخریب شده) آبنبار بزرگی ساخته شده که قبل از احداث تاسیسات آبیاری و لوله‌کشی شهر ماه‌ها آب مصرفی طلاب علوم دینی و کسبه مغازه‌های بازار مسجد جامع را تأمین می‌کرد (کارنگ ۱۳۵۱، ۲۰۹).
مدرسه طالبیه (حاج طالب خان تبریزی)	صفویه	تخریب و بازسازی بعد از انقلاب اسلامی	این مدرسه دو طبقه را حاج طالب خان پسر حاج اسحاق تبریزی در سال ۱۰۸۷ ه.ق. ساخته و وقف مسجد جامع کبیره شهر تبریز کرده است (کارنگ ۱۳۵۱، ۲۶۵). در سال ۱۳۵۸ تخریب و به جای آن ساختمان سه طبقه‌ای برای استفاده طلاب احداث شده است.
کتابخانه	دوره پهلوی	_____	در سال ۱۳۲۳ ه. ش. حاج محمد باقر خوبی ضمن تعمیر مسجد، ساختمان دو طبقه‌ای در داخل حیاط مسجد جامع در جانب شرقی و متصل به مسجد دینوری ساخته است (وهاب‌زاده ۱۳۹۰، ۱۴۱).
هشتی ورودی و مناره‌ها	دوره جمهوری اسلامی	_____	بعد از احداث خیابان شهید مطهری به جای راسته کوچه، ورودی مستقیمی از جانب غربی مدرسه طالبیه احداث گردید و استاد رضا معماران هشتی و مناره‌ای آجری برای مسجد الحاق نمود.
دالان ورودی و حوضخانه	قاجاریه	تخریب در دوره پهلوی	در گذشته ورودی اصلی مسجد جامع دالانی مابین مسجد خاله اوغلی و دینوری داشت که در دوره پهلوی تخریب شده است. سوادتاس (به نقل از دیباچ) اینجا را حوضخانه می‌خواند. مدخل مدرسه جعفریه و مسجد میرزا اسمعیل خاله اوغلی از این سوی دالان است، این دالان در سال ۱۳۲۸ شمسی به وسیله حاج محمدباقر پسر حاج زین العابدین کلکته‌چی، سقف تاق و گنبدی و حجرات مجاور آن که در دو طبقه بودند تخریب و شکل آن‌ها کلاً تغییر یافت.

۴-۱. هسته اولیه بنا، صدر اسلام

نادر میرزا می‌نویسد: مسجد جامع را بانی نخست مجهول است. طبق شواهدات و اسناد تاریخی، مساجد ابتدای اسلام طرح شبستانی داشتند. در کاوش‌های انجام شده دومتری زیر مسجد فعلی، مدل اولیه مسجد به صورت شبستان

مشکور (۱۳۵۲) مورخ و استاد ادبیات و علوم انسانی است، که در کتاب تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری، می‌نویسد: بنای اولیه مسجد به دوران صدر اسلام برمی‌گردد؛

آجری مستطیل شکل که سالم‌تر و وضع بهتری دارند قرار گرفته است (وهاب‌زاده ۱۳۹۰، ۱۵۰). اکنون فقط دو عدد از این ستون‌ها در زیرزمین مشاهده می‌شود ولی به گفته آقای وهاب‌زاده^۱ در زمان خاکبرداری، اینجا جنگلی از ستون‌های هشت‌ضلعی بوده است (تصویر ۲).

ستون‌دار یافت شده است؛ شامل پایه‌های آجری به شکل هشت‌ضلعی منتظم به قطر ۱۳۰ سانتی‌متر و به طول هر ضلع ۸۵ سانتی‌متر که ادامه این ستون‌ها در الحاق مسجد گسترده‌تر و وضوح بیشتری داشته است، فاصله این ستون‌ها در جهات افقی و عمودی تقریباً ۴۰۵ متر است، دو عدد از این ستون‌های آجری در داخل مسجد جامع و در داخل پایه‌های

تصویر ۲. ستون‌های یافت شده در کاوش‌های انجام شده در دومتری زیر مسجد فعلی (مأخذ: آرشیو شخصی آقای وهاب‌زاده ۱۳۵۲-۱۳۵۳)

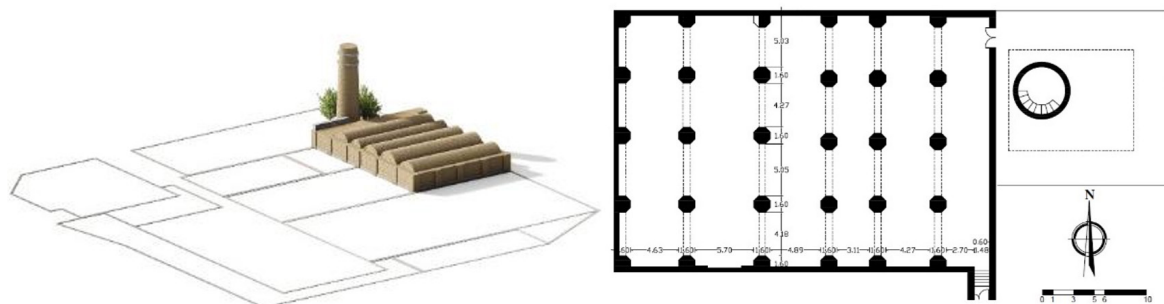
هم دوران این مسجد خواهد بود، مسجد جامع تبریز، مسجد جامع نایین، مسجد تاریخانه، پلان اولیه مسجد جامع اصفهان و پلان اولیه مسجد جامع یزد) با توجه به جدول ۳ می‌توان ساختار شبستان ستون‌دار را به عنوان هسته اولیه مسجد در نظر گرفت (تصویر ۳).

با کنار هم گذاشتن شواهدات و اسناد باستان‌شناسی، معلومات تاریخ معماری اسلامی، مصاحبه با آقای وهاب‌زاده در محل مسجد جامع تبریز و عرف مسجدسازی دوره صدراسلام، همچون (مسجد عمر بن عبد الله در دالاهور کرمانشاه که به عنوان اولین مسجد ایران می‌توان معرفی کرد که اگر تاریخی ماقبل‌تر از مسجد تاریخانه نداشته باشد

جدول ۳. بررسی نمونه‌های موردی مربوط به صدراسلام (مأخذ: نگارندگان)

مسجد	ساخت	پلان	فرم	مشخصات	منبع	نتیجه‌گیری پیش‌بینی مشخصات مسجد
عمر بن عبد الله کرمانشاه	قرن اول ه.ق.			شبستان مستطیلی، ستون‌های مقطع مربع و دایره، بدون گنبدخانه با تک‌منار و بدون حیاط	مسجد جامع تبریز در زمان صدراسلام به احتمال زیاد شبستانی بوده مستطیلی با ستون‌های هشت‌ضلعی، فاقد گنبدخانه، پوشش طاق آهنگ برای سقف و مناری با مقطع دایره در خارج از بنای مسجد	مساجدی با هندسه شبستان مستطیلی و ستون‌های مقطع هشت‌ضلعی و مربعی بدون گنبدخانه و تک منار
تاریخانه دامغان	قرن دوم ه.ق.			شبستان مستطیلی، ستون‌های استوانه‌ای از آجر و خشت، بدون گنبدخانه با تک منار خارج از بنا و حیاط مرکزی مربع	حاجی قاسمی و دیگران ۱۳۸۳ الف (گنجنامه: مساجد)	مساجدی با هندسه شبستان مستطیلی و ستون‌های مقطع هشت‌ضلعی و مربعی بدون گنبدخانه و تک منار
جامع اصفهان	قرن دوم ه.ق.			شبستان مستطیلی، ستون‌های استوانه‌ای آجری، گنبدخانه در این دوره نداشت، منار نداشت و حیاط مرکزی مستطیلی	حاجی قاسمی و دیگران ۱۳۸۳ ب (گنجنامه: مساجد جامع)؛ پیرنیا ۱۳۸۰ (سبک‌شناسی معماری ایرانی)	۱. دومتری زیر مسجد فعلی، مدل اولیه مسجد به صورت شبستان ستون‌دار (وهاب‌زاده ۱۳۹۰) ۲. در پای منار مسجد جامع که محکمه قضاة واقع بود. مناره آن در سمت شمال شرقی مسجد و در محل بازار مسجد جامع (وهاب‌زاده ۱۳۹۰)

تصویر ۳. پلان صدراسلام مسجد جامع کبیر تبریز طبق اسناد و شواهدات و بازآفرینی هسته اولیه مسجد جامع کبیر تبریز در دوره صدراسلام (مأخذ: نگارندگان)

۴-۲. افزودن گنبدخانه؛ دوره سلجوقی

زلزله سال ۴۳۴ ه.ق. دومین زلزله مهم ثبت شده در فهرست زلزله‌های هولناک آذربایجان است که شهر تبریز را در هم کوبید و شهر را کلاً ویران کرد. امیر وهسودان که فرمانروایی تبریز را برعهده داشت تصمیم بر بازسازی مسجد گرفت، و مقصوره مسجد به دست شعیب ابن صالح تمام شد (کربلایی ۱۳۴۹، ۱۷). بازسازی بنا بصورتی که گنبدخانه‌ای در جنوبی‌ترین نقطه بنا روبروی محراب در جهت قبله با پلان مربعی ۱۲ در ۱۲ مترمربع که بر روی شبستان ستون‌دار یادشده مسجد صدر اسلام نشسته و ادامه شبستان ستون‌دار یادشده در اضلاع شمالی و غربی (الچاق مسجد) گنبدخانه باقیمانده صورت گرفت. با پیدایش گنبدخانه در دوره سلجوقی، مساجدی که گنبدخانه به شبستان‌های دوره‌ی قبلی با حذف چند دهانه افزوده‌شده و یا ساخت گنبدخانه به عنوان هسته اصلی و افزوده شدن اجزای دیگر در طی دوره‌های بعد، این مدل فرضی تعریف شده بعد از بازسازی، دور از تصور نیست. اثری از گچبری روی ستون‌های هشت‌ضلعی محراب‌دار در زیر زمین مسجد در تصویر ۴ قابل مشاهده می‌باشد، که توسط مرحوم آقای علمیه^۲ تمیز و سلجوقی بودنش اثبات شده است.

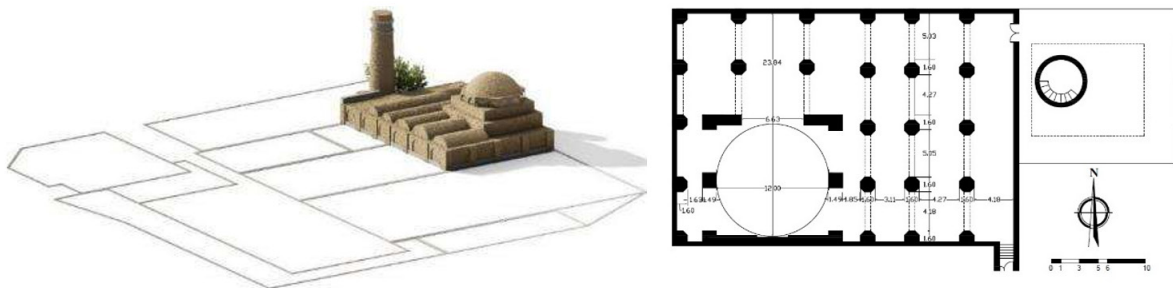
تصویر ۴. گچبری به همراه آیات قرآنی بر روی پیشانی ستون هشت‌ضلعی واقع در زیرزمین (مأخذ: آرشیو سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان شرقی)

با کنار هم گذاشتن شواهدات و اسناد باستان‌شناسی، مصاحبه با آقای وهاب‌زاده در محل مسجد جامع تبریز، معلومات تاریخ معماری اسلامی و عرف مسجد سازی دوره سلجوقی، همچون (مسجد جامع زواره، مسجد جامع اردستان، مسجد جامع ساوه، گنبدخانه مسجد جامع ارومیه و جامع گلپایگان، مسجد جامع مرند) با توجه به جدول ۴ و در نظر داشتن پلان و فرم صدراسلامی مسجد جامع می‌توان

جدول ۴. بررسی نمونه‌های موردی مربوط به دوره سلجوقی (مأخذ: نگارندگان)

مسجد	ساخت	پلان	فرم	مشخصات	منبع	نتیجه گیری	پیش‌بینی مشخصات مسجد
جامع ارومیه	شبستان صدراسلام گنبدخانه سلجوقی			گنبدخانه مربعی، ستون‌های مقطع مستطیلی، فاقد منار و حیاط	عباس‌زاده و دانش ۱۴۰۰	مساجدی با گنبدخانه مربعی و ستون‌های زیر گنبد مستطیلی	مسجد جامع تبریز در زمان روادیان (سلجوقی) به احتمال زیاد شبستانی بوده مستطیلی با گنبدخانه مربعی یا خیز کم و گریو یک طبقه، ستون‌های هشت‌ضلعی و مستطیلی و منار در جانب شرقی چون مسجد هنوز از شرق گسترش نیافته بود.
جامع قم	گنبدخانه و ایوان جنوبی سلجوقی باقی قسمت‌ها صفوی و قاجار			گنبدخانه مربعی، ستون‌های مقطع مستطیلی، فاقد منار و حیاط مستطیلی	حاجی قاسمی و دیگران ۱۳۸۳ ب (گنجنامه: مساجد جامع)	گنبد مستطیلی گنبدخانه به عنوان هسته‌ی اصلی یا افزوده شده به مسجد قبلی	اسناد
جامع مرند	گنبدخانه سلجوقی باقی قسمت‌ها ایلخانی و قاجار			گنبدخانه مربعی، ستون‌های مقطع مستطیلی، فاقد منار و حیاط	حاجی قاسمی و دیگران ۱۳۸۳ الف (گنجنامه: مساجد)	گنبدخانه مربعی، ستون‌های مقطع مستطیلی، فاقد منار و حیاط	مقصوره مسجد به دست شعیب ابن صالح تمام شد در زمان القائم بامرالله عباسی (کربلایی ۱۳۴۹)

ساختار شبستان گنبددار را به عنوان فرم سلجوقی مسجد در نظر گرفت (تصویر ۵).

تصویر ۵. پلان سلجوقی مسجد جامع کبیر تبریز طبق اسناد و شواهدات و بازآفرینی مسجد با گنبد افزوده شده مسجد جامع کبیر تبریز در دوره سلجوقی (مأخذ: نگارندگان)

۴-۴. گسترش مسجد از جانب شمالی و ساخت

گنبد شمالی؛ دوره ترکمانی

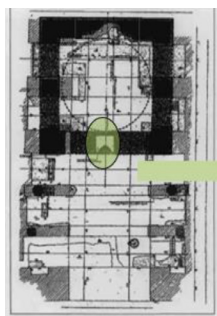
سال بعد از اتمام ساخت مسجد کبود (مظفریه جهانشاه) با هزینه و فرمان سلجوقشاه بیگم به گسترش مسجد جامع تبریز پرداخته شده است. بقایای بازسازی‌های دوره آق‌قویونلوها در مسجد جامع، از نظر تکنیکی ادامه همان معماری مسجد کبود است. گویی معماران، بنایان و کاشیکاران مسجد کبود بعد از اتمام آن بنای زیبا برای ادامه عملیات به مسجد جامع روی آورده‌اند، سنگ‌های هلالی چهار طرف ازاره گنبدخانه بزرگ، کاشی‌کاری‌های معرق باقیمانده در پایه‌های مسجد جامع و انبوه قطعات معرق یافت شده در نخاله و باقیمانده‌های ساختمانی به دست آمده در خاکبرداری‌های سال ۱۳۵۲-۱۳۵۳، نشان از عملیات و سیع این دوره در مسجد جامع دارد (تصویر ۶). طلاکاری‌های باقیمانده روی قطعات کاشی با زمینه‌های به رنگ زرد بژ مانند که در سردر مسجد کبود مخصوصاً روی نام مادر شاه می‌بینیم (وهاب‌زاده، ۱۳۹۰، ۱۴۶). در این دوره مسجد از جانب شمالی گسترش پیدا کرده؛ در اولین نقطه شروع گسترش مسجد، گنبدخانه‌ای با زمینه مربعی به ابعاد ۱۵ در ۱۵، عیناً ابعاد گنبدخانه مسجد کبود اجرا می‌شود تا همانند گنبد مسجد کبود در این محل اجرا شود. علاوه بر این اطلاعات در خاکبرداری‌های انجام شده قبله‌گاهی در جلوی محراب رفیع فعلی یافته می‌شود (بعدها برچیده شده‌است)؛ (تصویر ۶) که با عنایت بر اینکه در این دوره مساجد چند گنبدی (چون مسجد تون فردوس، مسجد کبود تبریز، مسجد حسن پادشاه با در نظر گرفتن وضعیت ساخت) و چند محرابی (مسجد جامع اصفهان و مسجد کبود تبریز) رواج داشت، می‌توان این قبله‌گاه را به عنوان محراب دیگری مربوط به این دوره دانست. حضرت مهدعلیا نیز در جهات مصالح ملک و دین و اثارت خیرات و مبرات سعی متین فرمودی و از جمله خیراتش مسجد جامع کبیر شهر تبریز است

۴-۳. احداث محراب؛ دوره ایلخانی

در مورد وضعیت مسجد از دوره افزوده شدن گنبد تا اقدامات بیگم خانم (در ادامه توضیح داده می‌شود) مکتوباتی وجود ندارد؛ پس در این دوره مسجد به همان فرم قبلی در نظر گرفته می‌شود، فقط با این تفاوت که محراب مرتفع گچبری شده مسجد روی دیوار قبله افزوده می‌شود. در میان ۴۲ مورد باقی مانده از محراب‌های دوره ایلخانی، کتیبه محراب مسجد جامع تبریز یکی از زیباترین کتیبه‌ها به شمار می‌آید. تاریخ دقیق و نام سازنده و هنرمند این اثر نامشخص است؛ ولی ترکیبات به جای نقوش گیاهی و هندسی با زیبایی خط کوفی نوشته سوره مؤمنون در کنار رعایت تناسبات، این کتیبه جزو بهترین نمونه‌های باقی‌مانده می‌باشد. این اثر فاخر در طی بازسازی‌های سال ۱۹۹۳ پوشانده شده بود؛ ولی بعدها توسط سازمان میراث فرهنگی مرمت شده است. به دلیل اینکه کتیبه در اثر این تمیزکاری و مرمت دچار صدمه می‌شد، کار مرمت ناقص باقیمانده است. با توجه به اینکه شروع کتیبه از روی نقطه‌ای صفر، یعنی کف صحن کنونی است، به احتمال زیاد تغییراتی در این قسمت صورت گرفته است. چون در سایر محراب‌ها خط از نقطه صفر آغاز نمی‌شود؛ بلکه کتیبه به اندازه‌ی حدود یک متر بالاتر شروع شده است، این امر منطقی به نظر می‌رسد که کلام خدا در جایی قرار نگیرد که به آن پا بخورد یا رطوبت به آن سرایت کند و آسیب ببیند (مکی‌نژاد و دیگران ۱۳۸۸، ۸۳). کف ایلخانی طبق شواهدات باید پایین‌تر از کف فعلی مسجد باشد. از آنجایی که محراب و تزئینات گچبری در این دوره اهمیت زیادی داشت، محراب‌های باشکوه و اثبات شده دیگری چون (مسجد بایزید بسطامی، مسجد جامع ارومیه، محراب اولجایتو مسجد جامع اصفهان، مسجد جامع مرند، امامزاده یحیی ورامین) نیز از این دوران باقی است که قابل مقایسه با محراب مسجد جامع می‌باشد.

حضرت اعلی بر اوج کیوان متعالی بود، بر قمه سماک و گنبد افلاک برافراشت (روزبه خنجی ۱۳۸۲، ۴۰۶).

که آثار آن مشرف بر انطماس و اندراس شده بود و آن حضرت اموال واقره و تومانات متکاثره در آن جا میذول فرمود و در قبله‌گاه قدیمش قبه رفیع عالی که همچون بنیان مفاخر و معالی

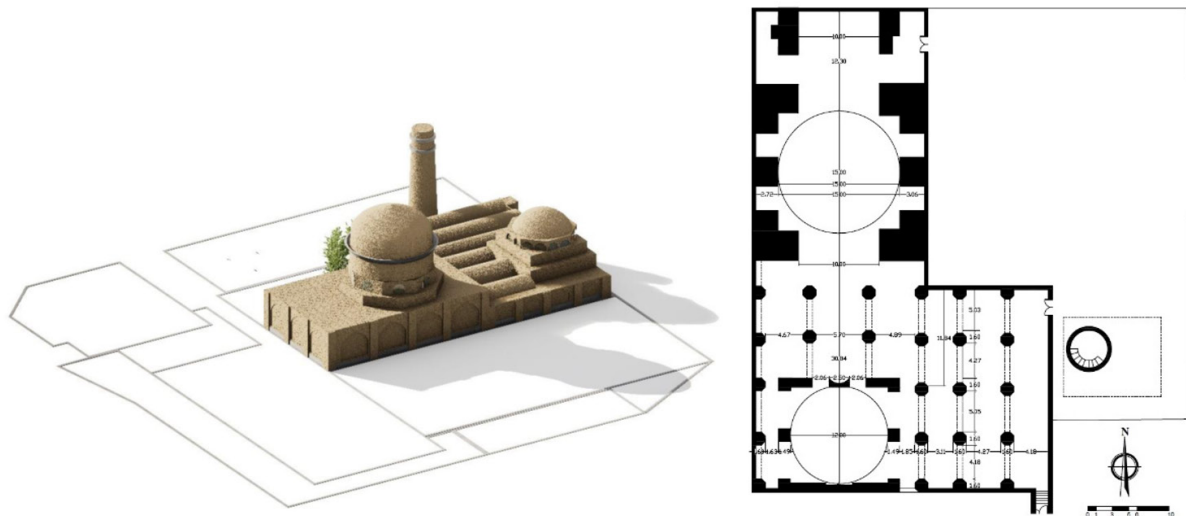
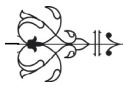
تصویر ۶. الف) قبله‌گاه، ب) پلان حفاری مسجد جامع تبریز، ج) تکه‌ای از کاشی فیروزه‌ای در زیرزمین مسجد، د) کاشی‌های آق‌قویونلو مشکوفه از خاکبرداری (مأخذ: آرشیو سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان شرقی)

نظر داشتن پلان و فرم دوره‌های قبلی مسجد جامع می‌توان ساختار دو گنبدی را به عنوان فرم ترکمانی مسجد در نظر گرفت (تصویر ۷).

با کنار هم گذاشتن شواهدات و اسناد باستان‌شناسی، معلومات تاریخ معماری اسلامی، مصاحبه با آقای وهاب‌زاده و عرف مسجدسازی دوره ترکمانی، همچون (حسن پادشاه تبریز، میدان کاشان، کبود تبریز) با توجه به جدول ۵ و در

جدول ۵. بررسی نمونه‌های موردی مربوط به ترکمانان آق‌قویونلو (مأخذ: نگارندگان)

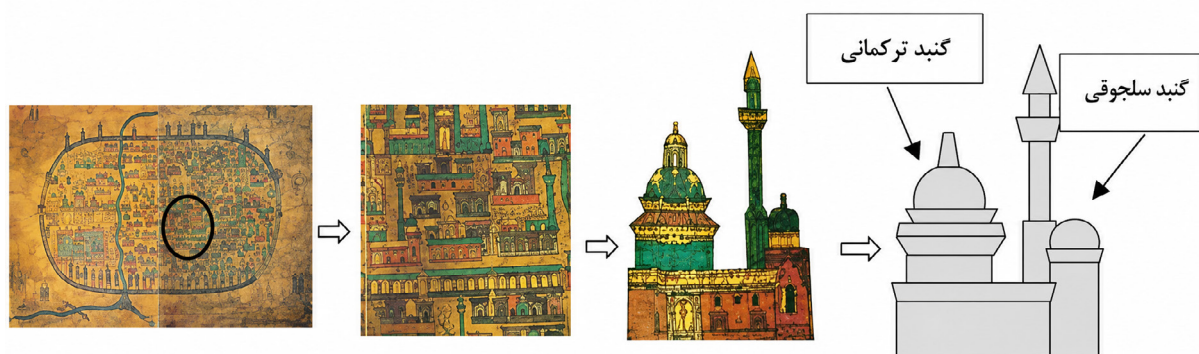
مسجد	ساخت	پلان	فرم	مشخصات	منبع	نتیجه‌گیری	پیش‌بینی مشخصات مسجد
مسجد حسن پادشاه تبریز	۸۶۸ ه.ق.			دو گنبدخانه مسجد-مقبره، ستونهای مستطیلی، دارای منار و فاقد حیاط	سرابی و دیگران ۱۳۹۹	مسجد جامع تبریز در زمان ترکمانان آق‌قویونلو به احتمال زیاد دارای دو گنبدخانه مربعی یکی با خیز کم و گریو یک طبقه، و دیگری با گریو بلند، ستون‌های هشت‌ضلعی و مستطیلی و تک‌مناری در جانب شرقی	پیش‌بینی مشخصات مسجد
مسجد میدان کاشان	۸۰۶ ه.ق.			چهار ایوانی، ستون‌های مستطیلی، تا عصر صفوی دارای منار، و دارای حیاط	حاجی قاسمی و دیگران ۱۳۸۳ الف (گنجنامه: مساجد)	مساجدی با دو گنبدخانه، ستون‌های زیر گنبد مستطیلی دارای منار و فاقد حیاط	پیش‌بینی مشخصات مسجد
مسجد کبود تبریز	اتمام ۸۷۰ ه.ق.			دو گنبدخانه مسجد-مقبره، ستون‌های مستطیلی، دارای منار و فاقد حیاط	کبیرصابر و دیگران ۱۳۹۳	۱. قبه رفیع عالی که همچون بنیان مفاخر و معالی حضرت اعلی بر اوج کیوان متعالی بود، بر قمه سماک و گنبد افلاک برافراشت (روزبهان خنجی ۱۳۸۲). ۲. در قبله‌گاه قدیمش قبه رفیع عالی برافراشت (روزبهان خنجی ۱۳۸۲).	اسناد

تصویر ۷. سمت چپ، پلان ترکمانی مسجد جامع کبیر تبریز طبق اسناد و شواهدات و بازآفرینی مسجد گسترش یافته با گنبد شمالی، مسجد جامع کبیر تبریز در دوره ترکمانی آق‌قویونلوها (مأخذ: نگارندگان)

زیر مجموعه‌ی مدرسه‌ی طالبیه به شمار می‌آمد؛ و حتی راه دسترسی به مدرسه جعفریه از دالان سرپوشیده مدرسه طالبیه امکان پذیر بوده است (تصویر ۹). در این میان نگاره، نصوح مطراقچی که در این زمان در اوایل حکومت شاه طهماسب به سال ۹۴۰ ه.ق.، جزئیات ساختار فضایی شهر تبریز را به زبان مینیاتور ترسیم کرده است؛ سند تصویری برای تشخیص موجودیت و فرم تقریبی مسجد جامع می‌باشد.

افزوده شدن دو مدرسه جعفریه و طالبیه؛ دوره صفوی در اسناد و مدارک تاریخی، در مورد تغییرات خود مسجد در این زمان اطلاعاتی مکتوب نشده است؛ براین فرض مسجد به فرم قبلی در نظر گرفته می‌شود که دو مدرسه جعفریه در قسمت شرقی و طالبیه در طرف شمال مسجد در قرن ۱۱ ساخت شده‌اند. به همین دلیل نمونه‌های موردی این دوره مورد بررسی قرار نمی‌گیرد. مدرسه جعفریه به نوعی

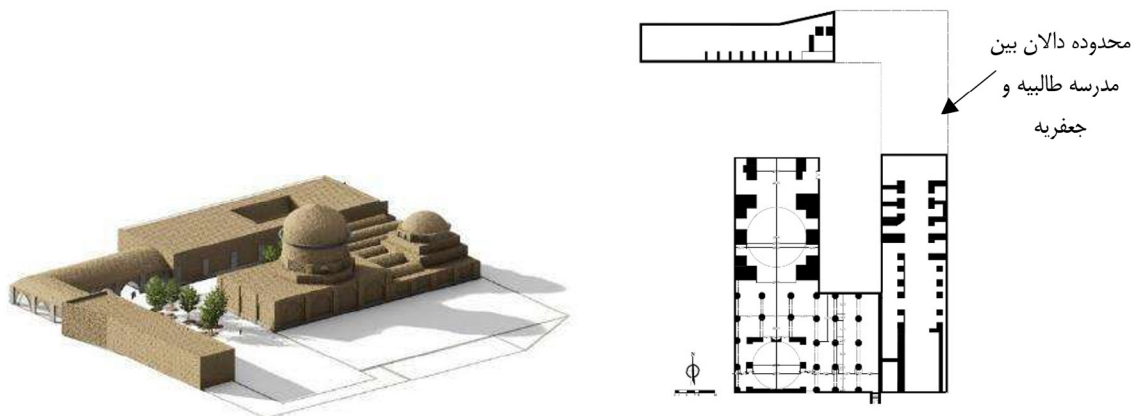

تصویر ۸. مسجد جامع تبریز و جزئیات ترسیمی‌اش در نگاره نصوح مطراقچی (مأخذ: نگارندگان)

به ذکر است با ساخت مدرسه جعفریه در محل فرضی منار صدر اسلام، منار از ساختار فرمی و ظاهری مسجد جامع تبریز حذف می‌شود.

مطراقچی در نگاره‌اش مسجد جامع را بایک گنبد بزرگ با گریوی بلند، تک منار استوار و گنبد کم خیز دیگری در جنوبی‌ترین قسمت مسجد ترسیم کرده است (تصویر ۸). این سند تصویری با فرض بر اینکه مسجد از اقدامات دوره آق‌قویونلوها تا زمان ترسیم نگاره تغییر نکرده است، تصدیقی برای بازآفرینی‌های انجام شده تا بدین مرحله می‌باشد. لازم

تصویر ۹. سمت چپ، پلان صفوی مسجد جامع کبیر تبریز طبق اسناد و شواهدات و بازآفرینی مجموعه مسجد جامع گسترش یافته در دوره صفوی (مأخذ: نگارندگان)

۴-۵. تغییر پوشش مسجد دو گنبدی به تاق و چشمه و احداث ۴ مسجد دیگر؛ دوره قاجار

در اثر زلزله مهیب آخرین روز سال ۱۱۹۳ و یا اولین روز سال ۱۱۹۴ تبریز به کل ویران شد. بی‌اغراق دیواری به بلندی یک وجب (نماد (ذکاء ۱۳۶۸، ۹۳). مساجد و مدارس، خصوصاً مسجد جهان‌شاه ترکمان و مقصوره مسجد جامع آسمان‌نیا که هر کدام در حصانت و استحکام ضرب‌المثل بودند بالمره از سطح زمین نیست و نابود گردید (طباطبائی تبریزی ۱۳۸۹، ۱۴۱). مسجد ویران‌شده ابتدا توسط احمدخان دنبلی و سپس در اثر فوت وی توسط پسرش حسین قلی خان دنبلی مرمت و بازسازی شد. به جای ساخت دوباره مقصوره سقف مسجد به صورت طاق و چشمه بازسازی شده و در نهایت مسجد به فرم

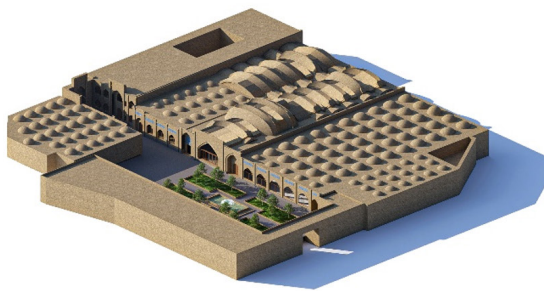
ظاهری امروزی‌اش در می‌آید. در این زمان نیم‌طبقه‌ای برای استفاده زنان در نظر می‌گیرند، که اکنون چیزی از آن باقی نیست. از دوسوی غرفه‌ها بدین سال‌های نزدیک عمارت شده که پوشیده رویان (زنان) نشینند. بدین مسجد از رخام و کاشی هیچ نباشد (نادر میرزا ۱۳۷۳، ۱۱۷). به نظر می‌رسد الحاق مسجد با تغییر پوشش به فرم طاق و چشمه در این بازه زمانی از مسجد جامع توسط در و پنجره جدا شده و مسجد مستقل محسوب می‌شود.

به دلیل افزوده شدن به قطر پایه‌ها در اثر خرابی زلزله‌های چندساله، فاصله مابین ستون‌ها از ۱۲ متر به ۱۰٫۵ تقلیل پیدا کرده و این امر موجب انحراف آکس محراب به اندازه ۷۵ سانتی‌متر به طرف راست شده است. در دوره قاجار

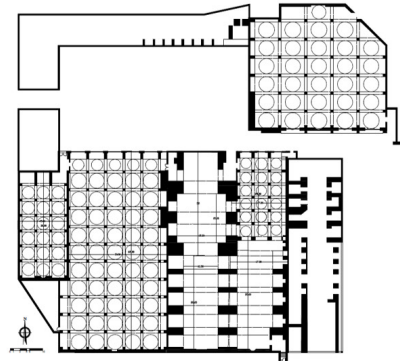
جدول ۶. بررسی نمونه‌های موردی مربوط به دوره قاجار (مأخذ: نگارندگان)

مسجد	ساخت	پلان	فرم	مشخصات	منبع	نتیجه‌گیری	پیش‌بینی مشخصات مسجد
مسجد سید اصفهان	اواخر نیمه اول قرن ۱۳			چهار ایوانی گنبددار، ستون‌ها با مقطع مربعی و مستطیلی، فاقد منار، دارای حیاط مرکزی	حاجی قاسمی و دیگران ۱۳۸۳ ج (گنجنامه: مساجد اصفهان)	مساجدی با تنوع در فرم ساخت مسجد چهارایوانی، شبستانی، گنبدخانه، و...	مسجد جامع تبریز در زمان قاجار پوشش طاق و تویزه و نیم‌طبقه برای زنان، ستون‌های قطور مستطیلی، مربعی، مسجدی با سقف طاق و تویزه‌ای، بدون منار و گنبدخانه
مسجد کریم خان تبریز	دوره قاجار			شبستان مستطیلی، ستون‌ها با مقطع مربعی و دیوارهای باربر، دو منار در سر در ورودی	منابع اینترنتی	چهارایوانی، شبستانی، گنبدخانه، و...	اسناد
مسجد ثقه الاسلام تبریز	اتمام ۱۳۱۷			گنبد ساروتقی (صاحب امر، دوره قرقویونلو) مدرسه شبستانی و مسجد ثقه الاسلام (قاجار)، ستون‌ها با مقطع مربعی و دیوارهای باربر، دو منار در جبهه غربی، حیاط مربع	حاجی قاسمی و دیگران ۱۳۸۳ الف (گنجنامه: مساجد)	با ستون‌های مربعی و دیوارهای باربر، تنوع در وجود و عدم وجود منار و گنبدخانه	۱. از دوسوی غرفه‌ها عمارت شده که پوشیده رویان (زنان) نشینند. ۲. به جای بازسازی گنبدخانه ساخته شده در دوره آق‌قویونلوها آن را نیز به صورت طاق و چشمه کار کرد (وهاب‌زاده ۱۳۹۰).

مسجد عمالدوله کرمانشاه، مسجد کریم خان تبریز، و مسجد ثقةالسلام تبریز) با توجه به جدول ۶ و در نظر داشتن پلان و فرم دوره‌های قبلی مسجد جامع می‌توان ساختار و شکل ظاهری امروزی (پوشش طاق و تویزه) مسجد به عنوان فرم قاجاری مسجد در نظر گرفت (تصویر ۱۰).

مسجد دینوری، مسجد خال اوغلی، حجة الاسلام و قسمت زمستانی‌اش به ترتیب در جانب‌های شمالی شرقی، شرق و غرب مسجد جامع ساخته شده و مجموعه مسجد را گسترش داده‌اند. با کنار هم گذاشتن شواهدات و اسناد باستان‌شناسی، معلومات تاریخ معماری اسلامی، مصاحبه با آقای وهاب‌زاده و عرف مسجد سازی دوره قاجار، همچون (مسجد سید اصفهان،

تصویر ۱۰. سمت چپ، پلان قاجار مسجد جامع کبیر تبریز طبق اسناد و شواهدات و بازآفرینی مجموعه مسجد جامع گسترش یافته در دوره قاجار (مأخذ: نگارندگان)

جدول ۷. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری تغییرات مسجد جامع کبیر تبریز

تقسیمات حکومتی	علت تغییرات	نوع تغییرات	فرم بازآفرینی شده
اسلام کبیر	بدو ساخت	شبستانی	
سلجوقی (روادی)	مرمت در اثر زلزله	گنبدخانه روی شبستان صدراسلام	
ایلی کبیر	ساخت در اثر تغییرات حکومتی	مسجد با فرم قبلی، ساخت محراب گچبری	
ایلی کبیر (پورولوغه)	ساخت در اثر تغییرات حکومتی	گسترش از جانب شمالی با گنبدخانه	
قاجاری	ساخت در اثر تغییرات حکومتی	مسجد با فرم قبلی، افزوده شدن ۲ مدرسه در جانب مسجد	
قاجاری	مرمت در اثر زلزله	تغییر پوشش به صورت تاق و تویزه	
قاجاری	ساخت در اثر تغییرات حکومتی	افزوده شدن ۴ مسجد دیگر	

۵ بحث

شهر تبریز از قرون اولیه اسلام دارای مسجد جامع بوده‌است، با توجه به این امر که در زمان سلاطین مختلف مساجد جامع دیگری همچون جامع علیشاه و جامع رشیدیه، جامع مظفریه (مجموعه مسجد کبود)، جامع نصریه و موارد مشابه بنیان گذاشته شده است، این مسجد به عنوان مسجد جامع کبیر از ابتدا مقام خود را حفظ کرده‌است. در طی زمان اوایل اسلام تا دوره قاجار تغییرات بسیاری در اثر تحولات حکومتی و عوامل طبیعی بخود دیده است. تغییرات حکومتی موجبات گسترش این مجموعه و عوامل طبیعی همچون زمین‌لرزه‌های مهیب تبریز موجب تغییرات ساختاری در بنای مسجد جامع و قسمت‌های الحاق شده، می‌شود. بازآفرینی تصویری شکل و فرم کالبدی هر دوره طبق اطلاعات کتابخانه‌ای و تطبیقی مساجد هم عصر دیگر در جدول زیر جمع‌بندی شده است.

۶. نتیجه‌گیری

برای پاسخ به سؤال اول پژوهش چنین نتیجه‌گیری می‌شود، ابتدا مسجد کوچکی در جنوبی‌ترین قسمت مجموعه و در بخشی از مسجد جامع و آلچاق مسجد به صورت شبستانی با پوشش طاق آهنگ در اوایل اسلام شکل می‌گیرد؛ در پی خرابی‌های زلزله سال ۴۳۴ ه.ق. گنبد سلجوقی (روادی) با خیز کم به مسجد شبستانی افزوده شده‌است. سپس مصادف

سردرمرتفع برای ورودی از خیابان راستا کوچه به مجموعه الحاق شده‌است. در پاسخ به سؤال دوم بازآفرینی تصویری شکل و فرم کالبدی تغییرات مبتنی بر مطالعات تطبیقی هر دوره در جدول ۷ جمع‌بندی شده است.

تشکر و قدردانی

نگارندگان این مقاله بر خود لازم می‌دانند از مشارکت و حمایت‌های پژوهشی همکاران محترم میراث فرهنگی بازار و مسجد جامع تبریز و آقای وهاب‌زاده، به‌ویژه در گردآوری داده‌های میدانی، سپاسگذار باشند.

با دوره ایلخانی (تاریخ دقیق نوشته نشده‌است) محراب رفیع گچبری شده سوره مؤمن به مسجد افزوده می‌شود. در دوره ترکمانان آق‌قویونلوها به سبب تغییرات حکومتی، سالی بعد از ساخت مسجد کبود به مرمت و گسترش مسجد از جانب شمالی و گنبدخانه به ابعاد ۱۵ در ۱۵ مترمربع پرداخته شده است. افزوده شدن دو مدرسه طالیبه و جعفریه در قرن ۱۱ مصادف با دوره صفوی رخ داده و ظاهراً ساختار خود مسجد از بازسازی سال ۴۳۴ ه.ق. توسط روادیان پابرجا بوده تا اینکه در اثر زلزله سال ۱۱۹۴ ه.ق. اوایل حکومت قاجاریان تبریز به کل ویران شده؛ در پی ترمیم خرابی‌ها این بار مسجد با پوشش طاق و چشمه شامل ۸ تاق و ۷ چشمه ظاهر می‌شود. در این دوره در اثر تغییرات حکومتی مجموعه مسجد با ۴ مسجد دیگر گسترش می‌یابد. در دوره پهلوی کتابخانه و در دوره معاصر نیز

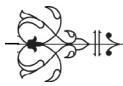
پی‌نوشت

۱. و ایشان با فراخ خاطر همه اطلاعات کاوش خود را در اختیار نگارندگان قرار دهند با توضیح هر بخش به صورت تفصیلی و مباحثه مشخص گردید که بخش زیادی از این پژوهش علی‌الخصوص در صدر اسلام براساس این اطلاعات می‌باشد.
۲. آقای علمیه به عنوان کارشناس گچبری‌های مسجد جامع در خاکبرداری سال‌های ۱۳۵۲-۱۳۵۳ در محل مسجد جامع تبریز حضور داشتند.

۱. آقای عبدالرحمن وهاب‌زاده به مدت ۳۰ سال مسئولیت مرمت و کاوش‌های باستان‌شناسی منطقه آذربایجان را برعهده داشته است و تنها باستان‌شناسی است که در مسجد جامع تبریز کاوش علمی باستان‌شناسی کرده است. بخشی از این یافته‌ها در مقاله‌ای با عنوان «پژوهشی در مسجد جامع بازار تبریز» ثبت شده است. نگارندگان این افتخار را داشتند که با ایشان در محل کاوش (زیرزمین مسجد جامع) حضور داشته باشند

منابع

۱. اسمعیلی سنگری، حسین، و وحید ایلائی. ۱۳۹۳. بازخوانی اسناد کتیبه‌ای غیرمنقول در میراث جهانی مجموعه بازار تاریخی تبریز. پژوهش‌های معماری اسلامی ۲ (۴): ۱۳۲-۱۰۷.
۲. باقرزاده کثیری، شهره، مهرش کاظمی شیشوان، اکرم حسینی، و سید مهدی سید الماسی. ۱۴۰۰. خوانش نظریه اتمسفر (پتر زومتور) در تحلیل کیفیت فضایی مساجد آذربایجان شرقی (نمونه موردی: مساجد جامع تبریز، میانه، سراب، اهر، بناب و عجب شیر). اندیشه معماری ۵ (۱۰): ۱۰۹-۱۲۳.
۳. پیرنیا، محمدکریم. ۱۳۸۰. سبک‌شناسی معماری ایرانی. تدوین توسط غلامحسین معماریان. تهران: پژوهنده معمار.
۴. حاجی‌قاسمی، جلیلیان، صابونیان‌یزد، فرجو، موسوی‌روضاتی، خرم، نوربخش، شهناز، رسولی، و زرینی. ۱۳۸۳ الف. گنجنامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران: مساجد. تهران: دانشگاه شهیدبهشتی و روزنه.
۵. حاجی‌قاسمی، صابونیان‌یزد، موسوی‌روضاتی، خرم، نوربخش، شهناز، رسولی، و زرینی. ۱۳۸۳ ب. گنجنامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران: مساجد جامع. تهران: دانشگاه شهیدبهشتی و روزنه.
۶. حاجی‌قاسمی، صابونیان‌یزد، موسوی‌روضاتی، خرم، نوربخش، شهناز، رسولی، و زرینی. ۱۳۸۳ ج. گنجنامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران: دفتر دوم مساجد اصفهان. تهران: دانشگاه شهیدبهشتی و روزنه.
۷. دیباج، اسماعیل. ۱۳۴۶. آثار باستانی و ابنیه تاریخی آذربایجان. تهران: انتشارات شورای مرکزی جشن شاهنشاهی ایران.
۸. ذکاء، یحیی. ۱۳۶۸. زمین‌لرزه‌های تبریز. تهران: کتابسرا.
۹. روزبهان خنجی اصفهانی، فضل‌الله. ۱۳۸۲. تاریخ عالم آرای امینی. تصحیح محمد اکبر عشیق. تهران: مکتوب.
۱۰. رضازاده‌اردبیلی، مجتبی، مجید سیدی‌ساروی، و سارا طاهری‌امیری. ۱۳۹۷. مطالعه تطبیقی پلان و گنبد جمعه مسجد اردبیل یا پلان‌ها و گنبد‌های مشابه به جهت بررسی ترسیم صحیح منحنی گنبد. هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی ۲۳ (۳): ۶۹-۸۲.

۱۱. رئیس‌نیا، رحیم. ۱۳۷۹. *بیان‌المنازل نصوص مطراچی*. سازمان میراث فرهنگی کشور.
۱۲. سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان شرقی. ۱۳۵۳. آرشیو سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان شرقی.
۱۳. سرابی، مینا، لیدا بلیلان، و بهرام آجورلو. ۱۳۹۹. بازآفرینی ساختار معماری مسجد حسن پادشاه در تبریز (بر اساس منابع تاریخی و بقایای معماری موجود). *هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی* ۲۵ (۱): ۹۱-۱۰۴.
۱۴. سلماسی‌زاده، جواد. ۱۳۵۲. مسجد جامع تبریز. *مجله وحید* (۱۱۶): ۵۳۲-۵۴۰.
۱۵. شکری‌پور، شهریار. ۱۳۹۳. *رابطه میان قدرت و هنر در عصر ایلخانی (مورد بررسی: کتیبه‌های معماری دوره ایلخانی)*. رساله دکتری. تهران: دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده هنر و معماری.
۱۶. شهیدانی، شهاب، و اکبر شاهمندی. ۱۳۹۲. بررسی ابعاد تاریخی و هنری کتیبه سردر مسجد جامع تبریز. *کتاب ماه هنر* (۱۸۰): ۵۸.
۱۷. طباطبایی تبریزی، محمدرضا. ۱۳۸۹. *تاریخ اولاد/دلاطهار*. به کوشش محمد الوان‌ساز خویی. تهران: مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۱۸. طوفان، سحر، و سحر جدایی. ۱۴۰۰. مطالعه تطبیقی محراب‌های مساجد جامع تبریز و مرند. *معماری و شهرسازی ایران* ۱۲(۲): ۴۳-۵۴.
۱۹. عباس‌زاده، مظفر، و لیلا دانش. ۱۴۰۰. بررسی ساختار معماری و دوره‌بندی تاریخی کالبدی مسجد جامع ارومیه. *مطالعات معماری ایران* ۱۰ (۱۹): ۹۱-۱۱۳.
۲۰. عزیزپور شویی، عارف، و احد نژادابراهیمی. ۱۴۰۲. مطالعه تطبیقی برای شناخت معماری مساجد تیموری و ترکمانی بر اساس مؤلفه‌های کالبدی. *جستارهای تاریخی* ۱۴ (۱): ۱۶۱-۱۸۷.
۲۱. قبادیانی مروزی، ناصر خسرو. ۱۳۵۶. *سفرنامه ناصر خسرو*. چاپ دوم. به کوشش نادر وزین‌پور.
۲۲. قطران تبریزی. ۱۳۳۳. *دیوان حکیم قطران تبریزی*.
۲۳. کارنگ، عبدالعلی. ۱۳۵۱. *آثار باستانی آذربایجان*. تهران: انجمن آثار ملی.
۲۴. کبیرصابر، محمدباقر، حامد مظاهریان، و مهناز پیروی. ۱۳۹۳. *ریخت‌شناسی معماری مسجد کبود تبریز*. *مطالعات معماری ایران* ۳ (۶): ۵-۲۳.
۲۵. کربلایی، حافظ حسین. ۱۳۴۹. *روضات‌الجنان و جنات‌الجنان*. تصحیح و تعلیق توسط جعفر سلطان‌القرائی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۲۶. مکی‌نژاد، مهدی، حبیب‌الله آیت‌اللهی، و محمدمهدی هراتی. ۱۳۸۸. تناسبات و ترکیب در کتیبه محراب مسجد جامع کبیر تبریز. *هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی* ۴۰ (۱): ۸۱-۸۸.
۲۷. مستوفی قزوینی، حمدالله. ۱۳۷۸. *نزهة القلوب*.
۲۸. مشکور، محمد جواد. ۱۳۵۲. *تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم*. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۲۹. مینورسکی، ویلادیمیر. ۱۳۳۷. *تاریخ تبریز*. به کوشش عبدالعلی کارنگ. انتشارات تهران.
۳۰. نادر میرزا، قاجار. ۱۳۷۳. *تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز*. به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد. تهران: ستوده.
۳۱. نخجوانی، حسین. ۱۳۳۳. مسجد جامع تبریز و شرح کتیبه‌های آن. *زبان و ادب فارسی*، شماره ۲۹.
۳۲. نژادابراهیمی، احد، حسین اسمعیلی سنگری، و حانیه محمدزاده جمالیان. ۱۴۰۲. ساختار معماری و دوره‌بندی تاریخی کالبدی مسجد جامع کبیر تبریز. *هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی* ۲۸ (۴): ۳۹-۵۴.
۳۳. وهاب‌زاده، عبدالرحمن. ۱۳۵۲-۱۳۵۳. آرشیو شخصی (مجموعه عکس‌ها).
۳۴. وهاب‌زاده، عبدالرحمن. ۱۳۹۰. پژوهشی در مجموعه مسجد جامع بازار تبریز. *اثر* (۵۳): ۱۳۹-۱۵۶.
۳۵. ویلبر، دونالد نیوتن. ۱۹۶۵. *معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانیان*. ترجمه‌ی عبدالله فریار. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۳۶. هیلن‌برند، رابرت. ۱۹۹۴. *هنر و معماری اسلامی*. ترجمه‌ی باقرزاده شیرازی. تهران: روزنه.
۳۷. یورایدین، حسین. ۱۹۶۳. *نصوص مطراچی*. رساله دکتری. آنکارا: دانشگاه آنکارا، دانشکده الهیات.

References

1. Abbaszadeh, Mozaffar, and Leila Danesh. 2021. Architectural Structure and Historical Timeline of Masjid-i Jami at Urmia. *Journal of Architecture Studies* 10(19): 91-113.
2. Azizpour Shooiyi, Aref, and Ahad Nejad Ebrahimi. 2023. Comparative Study of Timurid and Turkmen

Mosques Architecture based on the Physical Components. *Joštarha-ye Tarixi* 14(1): 161-187.

3. Bagherzadeh Kathiri, Shahreh, Mahroush Kazemi Shishvan, Akram Hosseini, and Seyed Mehdi Seyed Almasi. 2021. Khanesh-e Nazariyeh-ye Atmosphere (Peter Zumthor) dar Tahlil-e Keyfiyat-e Fazayi-ye Masajed-e Azarbayjan-e Sharghi (Case Studies: Jame' Mosques of Tabriz, Mianeh, Sarab, Ahar, Bonab and Ajabshir). *Andisheh-ye Memari* 5(10): 109-123. JR_ATJIK-5-10_007
4. Dibaj, Ismail. 1967. *Antiquities and Historical Buildings of Azerbaijan*. Tehran: Celebration of the Iranian Empire. Central Council.
5. Esmaili Sangari, Hossein, and Vahid Ilaei. 2014. Deciphering of Immovable Inscription Documents in World Heritage of Tabriz Historic Bazaar Complex. *Journal of Researches in Islamic Architecture* 2(4): 107-132
6. Haji Ghasemi, Jalilian, Sabounian Yazd, Farjoo, Mousavi Rouzati, Khoram, Nourbakhsh, Shahnavaaz, Rasouli, and Zarini, 2004. *Cultural Treasure of Islamic Architectural Works of Iran: Mosques*. Tehran: Shahid Beheshti University, Faculty of Architecture and Urban Planning, Center for Documentation and Research, Rozeneh.
7. Haji Ghasemi, Sabounian Yazd, Mousavi Rouzati, Khoram, Nourbakhsh, Shahnavaaz, Rasouli, and Zarini. 2004. *Cultural Treasure of Islamic Architectural Works of Iran: Public Mosques*. Tehran: Shahid Beheshti University, Faculty of Architecture and Urban Planning, Center for Documentation and Research, Rozeneh.
8. Haji Ghasemi, Sabounian Yazd, Mousavi Rouzati, Khoram, Nourbakhsh, Shahnavaaz, Rasouli, and Zarini. 2004. *Cultural Treasure of Islamic Architectural Works of Iran: Mosques of Isfahan*. Tehran: Shahid Beheshti University, Faculty of Architecture and Urban Planning, Center for Documentation and Research, Rozeneh.
9. Hillenbrand, Robert. 1994. *Islamic Art and Architecture*. Translated by Baqerzadeh Shirazi. Tehran: Rozaneh.
10. Kabir saber, Mohammad Bagher, Hamed Mazaherian, and Mahnaz Peyrovi. 2014. Architectural Morphology in Kabood Mosque of Tabriz (Iran). *Journal of Iranian Architecture Studies* 3(6): 5-23.
11. Karang, Abdolali. 1972. *Azerbaijan's Archaeological Artefacts*. Tehran: National Monuments Association.
12. Karbalayi, Hafez Hossein. 1970. *The Shrines of Paradise and the Gardens of Paradise*. Corrected and Commented by Ja'far Sultan al-Qara'I. Tehran: Translating and Publishing Books Agency.
13. Maki Nejad, Mehdi, Habibollah Ayatollahi, and Mohammad Mehdi Herati. 2009. Proportion and Composition in the Altar Inscription of the Tabriz Grand Mosque. *Journal of Fine Arts- Visual Arts* 40(1): 81-88.
14. Mashkoor, Mohammad Javad. 1973. History of Tabriz until the end of the ninth century AH. Tehran: The Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries.
15. Minorsky, Vladimir. 1958. *History of Tabriz*. Translated and Annotated by Abd al-Ali Karang. Tehran Publications.
16. Moštowfi Qazvini, Hamdollah. 1999. Nozhat al-Qolub.
17. Nader Mirza Qajar. 1994. *History and Geography of the Royal Palace of Tabriz*. With the Efforts of Gholamreza Tabatabaei. Tehran: Sotoudeh.
18. Nakhjovani, Hossein. 1954. Masjed-e Jame'-ye Tabriz va Sharh-e Katibeh-haye An. *Zaban va Adab-e Farsi*, no. 29.
19. Naser Khusraw Qobadiani Marvazi. 1977. *Safarnameh-ye Nasir Khusraw*. 2nd ed. Edited by Nader Vazinpour.
20. Nejad Ebrahimi, Ahad, Hossein Esmaeili Sangari, and Hanieh Mohammadzadeh Jamalian. 2024. Examining Architectural Structure and Anatomical Historical Periodization Jameh Kabir Mosque of Tabriz. *Journal of Fine Arts: Architecture & Urban Planning* 28(4): 39-54.
21. Pirnia, Mohammad Karim. 2001. *Iranian Architectural Stylistics*. Compiled by Gholamhossein Ma'amarian. Tehran: Pjuhondeh-e-Mu'amar.
22. Qatran Tabrizi. 1954. *Divan-e Hakim Qatran Tabrizi*.
23. Racinia, Rahim. 2000. *Beyān al-Manāzel by Nasuh Matrakçı*. Iranian Cultural Heritage Organization
24. Reza Zadeh Ardabili, Mojtaba, Majid Seyed Saravi, and Sara Taheri Amiri. 2018 Comparative Study from the Plan and Section of Ardabil's Jome Mosque with Similar Plans and Domes in order to Drawing Original Dome's Curve. *Journal of Fine Arts: Architecture & Urban Planning* 23(3): 69-82.
25. Roozbehan Khenji Esfahani, Fazlollah. 2003. *History of Amini's Scholars*. Edited by Mohammad Akbar Ashiq. Tehran: Maktub.
26. Salmasizadeh, Javad. 1973. Masjed-e Jame'-ye Tabriz. *Majalleh-ye Vahid* (116): 532-540.

27. Sarabi, Mina, Leila Balilan, and Bahram Ajorlou. 2021. Architectural Recreation of Hassan Padishah Mosque in Tabriz. *Journal of Fine Arts: Architecture & Urban Planning* 25(1): 91–104.
28. Sazman-e Miras-e Farhangi, Sanaye Dasti va Gardeshgari-ye Ostan-e Azarbayjan-e Sharghi (East Azerbaijan Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization). 1974. Archive of the East Azerbaijan Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization.
29. Shahidani, Shahab, and Akbar Shahmandi. 2013. Barrasi-ye Ab'ad-e Tarikhi va Honari-ye Katibeh-ye Sardare Masjed-e Jame'-ye Tabriz. *Mahnameh-ye Kitab-e Mah-e Honar* (180): 58
30. Shokarpour, Shahriar. 2014. *Relation between Power and Art in the Il- Khanid Period (Case Study: Inscription in the il- Khanid Architecture)*. PhD Thesis. Tehran: Tarbiat Modares University.
31. Tabatabaei Tabrizi, Mohammad Reza. 2010. *History of the Sons of the Pure Ones, with the Assistance of Mohammad Alvansazkhoei*. Tehran: Islamic Consultative Assembly.
32. Toofan, Sahar, and Sahar Jodaei. 2021. Motale'e-ye Tatbigi-ye Mehrab-haye Masajed-e Jame'-ye Tabriz va Marand. *Memari va Shahrsazi-ye Iran* 12(2): 43–54. 12(2), 43-54. doi: 10.30475/isau.2020.185847.1350
33. Vahabzadeh, Abdolrahman. 1973–1974. Personal Archive (Collection of Photographs).
34. Vahabzadeh, Abdolrahman. 2011. A Study on Jami Mosque Complex of Tabriz Bazaar. *Athar Journal* (53): 139-156.
35. Wilber, Donald Newton. 1965. *Islamic Architecture of Iran during the Ilkhanate Period*. Translated by Abdallah Fariyar. Tehran: Scientific and Cultural Publications Company.
36. Yuraidin, Hossein. 1963. *Nasuh Motraqchi*. PhD Thesis. Ankara: Faculty of Theology, Ankara University.
37. Zaka, Yahya. 1989. *Earthquakes of Tabriz*. Tehran: Ketabsara.

